

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XI – XX ст.

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВИСВІТЛЕННЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ НАЛЕЖНОСТІ ЗЕМЕЛЬ
ПОНИЗЗЯ ДНІСТРА І ДУНАЮ ДО ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Автор статті аналізує висвітлення в історіографії питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю до Галицького князівства, розкриває погляди дослідників різних часів на цю проблему. На основі джерельної бази автор робить власний висновок про час і обставини встановлення влади галицьких князів у регіоні. З'ясування питання розташування південних кордонів Галицького князівства є важливим для правильного розуміння особливостей політичного, економічного і культурного розвитку Галицької землі періоду феодальної роздробленості на Русі.

Ключові слова: Галицьке князівство, пониззя Дністра і Дунаю, історіографія.

Автор статьи анализирует, каким образом в историографии рассмотрен вопрос о принадлежности земель низовьев Днестра и Дуная к Галицкому княжеству, раскрывает взгляды исследователей разных времен на эту проблему. На основе источников автор делает собственный вывод о времени и обстоятельствах установления власти галицких князей в регионе. Выяснение вопроса расположения южных границ Галицкого княжества важно для правильного понимания особенностей политического, экономического и культурного развития Галицкой земли периода феодальной раздробленности на Руси.

Ключевые слова: Галицкое княжество, низовья Днестра и Дуная, историография.

The author of the article the consideration of the problem of belonging territories of the low Dnister and Danube to Galitch principality in historiography is analysed, the views of researchers of this problem in different times are presented. On the basis of the source ground the author draws his own conclusion about the time and conditions of establishing the power of Galitch principality in the region. The elucidating a question of the location of the south borders of the Galitch principality is important for correct understanding peculiarities of the political, economic and cultural development of Galitch territory in period of feudal breaking up of Russ.

Key words: Galitch principality, territories of the low Dnister and Danube, historiography.

Актуальність теми визначена недостатнім дослідженням в історіографії питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю до Галицького князівства. Необхідно з'ясувати обставини і час встановлення влади галицьких князів у регіоні.

Історія Галицького князівства привертала увагу багатьох учених. Серед загальних робіт, у яких розглядалися питання розвитку Прикарпаття, необхідно назвати праці: В. Татищева [85], М. Карамзіна [31], С. Соловійова [82], М. Костомарова [36; 37], В. Ключевського [34], М. Грушевського [18; 20], С. Томашівського [91] О. Єфименко [25], Д. Багалія [1], О. Шахматова [97], Д. Дорошенка [24], М. Голубця [11], Н. Полонської-Василенко [68], А. Насонова [56], Д. Оболенського [58], М. Тихомирова [88], А. Головка [16], П. Толочка [89; 90], Т. Белікової [3]. Спеціальні роботи з історії Галицько-Волинської Русі написали: Л. Гебхард [99], Й. Гоппе [100], Й.-Х. Енгель [98], П. Сум [84], А. Клеванов [33], М. Смірнов [80], Д. Зубрицький [27], І. Шараневич [96], А. Петрушевич [67], М. Дашкевич [21; 22], М. Грушевський [19], М. Кордуба [35], В. Мавродін [50; 51], В. Пашуто [63; 64], К. Софроненко [83], Б. Рибаків [76; 77], О. Ратич і Г. Нудьга [74], І. Фроянов [94; 95], В. Петегірич [66], С. Пашин [62] і М. Котляр [38–41]. Особливого виділення заслуговує монографія «Галицько-Волинське князівство» І. Крип'якевича [44]. У новітні часи авторами найґрунтовніших праць стали: Л. Войтович [13–15], Ю. Терещенко

© Чугуй Т. О., 2013

[87], М. Котляр [42; 43], Я. Ісаєвич [29], С. Федака [92], Я. Дашкевич [23], В. Ідзьо [29] та А. Майоров [52]. Окрема робота з історіографії питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю до Галицького князівства так і не з'явилася, що зумовлює необхідність розглянути це питання.

Допомогти зробити висновок про належність земель пониззя до Галицького князівства можуть першоджерела – «Київський» [49], «Новгородський» [57] і «Лаврентіївський» [47] літописи, польська «Велика хроніка» [12] та історичні писання Іоанна Кіннама [5] і Микити Хоніата [30], у яких відображено візантійський погляд на історичні події.

Дослідник Л. Марко стверджує, що термін «пониззя» у давні часи означав територію, яка знаходилася нижче верхньої частини Прикарпаття, іменованої «верхом» із центром у Перемишлі та Галичі [75, с. 33]. Таким чином, пониззя охоплювало території нижньої течії Дністра і пригирлову частину Дунаю.

Питання походження населення пониззя Дністра і Дунаю у науковій літературі розглядалося неодноразово. Можна виділити декілька поглядів науковців на цю проблему. Одні вчені вважають, що регіон пониззя заселяли т. зв. бродники, близькі до чорних клобуків [64, с. 115–116; 8, с. 98]; другі – люди невідомого походження, які у майбутньому скали основу козацтва [39, с. 100–101]; треті – утікачі від кріпацтва [88, с. 181]; четверті – галицькі «вигнанці», селяни, ремісники, купці-промисловики [15, с. 188]. Історик В. Ідзьо зауважив, що переселення в Подунав'я людей із центральної Галичини зумовлювала широкомасштабна торговельна політика галицьких князів [28, с. 181]. Поселенці займалися обслуговуванням переправ, перевозів, переволок і стоянок, мисливством та рибальством влітку. Зиму проводили у містах. Крім того, вони мали власну військову організацію [15, с. 188]. Згідно з даними археології, основна частина населення була нащадками тиверців [86, с. 313–327; 9, с. 328–337] і гето-даків [15, с. 188].

Роблячи історичний екскурс, варто відзначити, що на територіях від Прикарпаття до Чорного моря жили східнослов'янські племена білих хорватів, уличів і тиверців. Їхнім правителем у часи перших походів руських князів на Візантію у IX столітті був Владислав-Всеволодимир. Приєднання земель Білої або Великої Хорватії до Київської Русі відбулося наприкінці X століття під час правління великого князя київського Володимира Святославовича. На думку В. Ідзьо, війна між Київською Руссю і Великою Хорватією виникла через торгово-економічне суперництво [28, с. 182]. Дослідник дійшов такого висновку, проаналізувавши дані «Повісті минулих літ» і билинного епосу доби «Дюк Степанович». Подібної думки дотримувався й відомий російський учений О. Шахматов. Він стверджував, що Велика Хорватія контролювала пониззя Дністра і Дунаю [97, с. 33]. Його попередник – М. Барсов, на основі лінгвістичних та топографічних даних дійшов висновку, що територія, на якій жили білі хорвати, простягалася вздовж усієї течії Дністра [2, с. 80–85]. За переконанням радянського дослідника В. Седова, територія пониззя входила до складу військово-політичного союзу білих хорватів і тиверців, фактично становила єдину етнокультуру [78, с. 94–101, с. 123–132].

Український учений В. Сергійчук стверджує, що прикарпатські племена знаходилися у напіввасальній залежності від Києва [79, с. 33]. За спостереженнями Л. Масенко, пониззя Дністра і Дунаю входило до сфери політичних впливів Галичини ще у давньоруський час [53, с. 83]. Феодальна роздробленість на Русі черговий раз актуалізувала політичну справу належності земель пониззя. З утвердженням у XI столітті на Прикарпатті князівської династії Ростиславовичів питання належності земель Дністро-Дунайського пониззя до Галичини знову стає актуальним. На думку І. Фроянова, А. Дворниченка та В. Ідзьо, вже князь Ростислав Володимирович установив свою владу на території від Перемишля до Тмутаракані, включаючи землі пониззя Дністра і Дунаю [95, с. 103–128; 28, с. 185]. Радянський історик А. Пауткін писав, що регіон пониззя був включений до сфери політичного впливу Галицького князівства ще при перших Ростиславовичах – князях Ростиславі Тмутараканському, Володарі та Василькові [61, с. 11].

Учений XIX століття І. Шараневич вважав, що землі пониззя Дністра і Дунаю були приєднані до Галицького князівства після смерті князя Ростислава, під час правління князів Володаря і Василька [96, с. 36]. Про існування державного механізму на теренах від Карпат до Дунаю під

керівництвом галицьких князів писав і Б. Рибаків [77, с. 508]. Дослідник був переконаний у тому, що пониззям керував князь Володар Ростиславович. Після з'їзду князів у Любечі 1097 року він передав пониззя своєму братові – теребовлянському князю Василькові. І. Фроянов та А. Дворниченко вважали закономірним факт належності території пониззя до Галицького князівства у часи правління Володаря [95, с. 103].

Сучасний український історик Л. Войтович стверджує, що приєднання земель пониззя започаткував князь Василько Ростиславович [15, с. 192]. Сприяла цьому процесу, на думку В. Василевського, участь князя у війні Візантії проти печенігів 1091 року [10, с. 101]. Для самої Візантійської імперії підтримка прагнення галицьких князів закріпитися на пониззі означала, насамперед, допомогу у боротьбі з кочівниками.

Уведення пониззя до сфери політичних інтересів перших Ростиславовичів було закономірним фактом, оскільки в XI столітті роль альтернативних торговельних шляхів головному – «Із варяг у греки» значно зросла. Історія Галицького князівства складалася так, що території пониззя спочатку залежали безпосередньо від наймогутнішого правителя – перемишльського князя, згодом – від теребовлянського. Лише в 40-х роках XII століття безпосередній вплив на пониззя здобув Галич як новий політичний центр цілого Прикарпаття.

На думку П. Толочка, території пониззя потрапили під владу Галицького князівства лише за часів правління князя Володимира Володаревича у середині XII століття [89, с. 120]. 1144 року князь здійснив військовий похід на пониззя. Там він заснував Малий Галич на Дунаї та розташував свої військові залоги у найбільших населених пунктах, зокрема у Берладі.

Про наявність на теренах пониззя Дністра і Дунаю монолітної державної структури на чолі з галицьким князем писали як російські історики – В. Татищев [85, т. 2., с. 158, т. 3., с. 37], так і радянські – А. Насонов [56, с. 144]. В. Татищев, використовуючи дані джерел, які не дійшли до наших днів, вважав, що з населення пониззя Дністра і Дунаю складалося поповнення війська князя Володимира Володаревича для боротьби з великим князем київським. Це є прямим свідченням політичної залежності регіону від влади саме галицького князя.

Одним із найгрунтовніших досліджень історії Галицько-Волинських земель є книга І. Крип'якевича – «Галицько-Волинське князівство», у якій учений так само зробив припущення, що встановлення влади галицького князя у пониззі Дністра і Дунаю відбулося за часів правління Володимира Володаревича, який розмістив свої війська у містах над Дунаєм, зробивши намісниками від свого імені бояр [44, с. 77–79].

Д. Зубрицький у роботі, присвяченій історії Галицько-Волинського князівства, писав про те, що територія пониззя була вотчиною князя Івана Берладника – васала галицького князя. На думку дослідника, управління Івана Берладника сприяло поживленню торгівлі в регіоні [27, с. 108–109]. Удільний князь також мав право контролю за міжнародною торгівлею [96, с. 37].

Цікавим історичним документом є т. зв. «Грамота Івана Берладника» від 20 травня 1134 року. Її справжність визнали чимало вчених, наприклад, П. Голубовський [17, с. 207], М. Дашкевич [22, с. 366–369], М. Грушевський [20, с. 422], В. Пашуто [63, с. 169–171], А. Насонов [56, с. 143], М. Левченко [46, с. 437–438], А. Фроловський [93, с. 75], А. Зимін [26, с. 30–31], В. Потін [70, с. 228–229], М. Брайчевський [7, с. 26–27], Р. Рабінович [72, с. 357–407], Л. Войтович [15, с. 186] і О. Майоров [52, с. 221–222]. Противниками автентичності «Грамоти» є І. Богдан [6, с. 163–164], О. Соболевський [81, с. 173–176], П. Панаїтеску [101, с. 39], М. Мохов [55, с. 82–83], М. Котляр [38, с. 20–22], П. Павлов [59, с. 12–13], В. Спінеї [102, с. 21], С. Каштанов [32, с. 71–72], Б. Перхавко [65, с. 67]. Однак навіть опоненти автентичності грамоти погоджуються із тим, що вона була складена не пізніше XIV–XV століть [81, с. 173–174] завдяки зацікавленості місцевого населення у продовженні існування торговельних пільг при оплаті мита.

Взимку 1145 року відбулася спроба Івана Берладника утвердитись на княжому столі у Галичі. Під час відсутності в місті князя Володимира Володаревича, який знаходився у Тисмениці на полюванні, частина опозиційно налаштованих впливових кіл закликала до себе і проголосила князем галицьким Івана Ростиславовича. Н. Полонська-Василенко не виключає існування домовленості (ряду-угоди) між міською громадою та князем Іваном при зайнятті ним галицького престолу [68, с. 164]. Проте законний правитель – Володимир Володаревич, зібравши військо,

оточив Галич і переміг супротивника. 1146 року Іван Берладник знову спробував захопити Галич, але невдало. Після цього він із власною військовою дружиною служив іншим руським князям, фактично ставши князем-ізгоєм.

Відомий радянський учений М. Тихомиров дотримувався думки, що територія пониззя Дністра і Дунаю була включена до складу Галицького князівства лише за правління князя Ярослава Осмомисла [88, с. 31–35]. Активний розвиток торгівлі сприяв перетворенню Галицького князівства на наймогутнішу політичну силу Південно-Західної Русі. Український дослідник Ю. Терещенко також схильний вважати, що галицька колонізація територій пониззя поширилася до Південного Бугу саме за часів князя Ярослава [87, с. 158–159].

Оцінюючи економічну діяльність князя Ярослава Осмомисла на території пониззя Дністра і Дунаю, В. Татищев визнавав його вагомий внесок в укріплення міст на Дунаї, сприяння торгівлі та ремеслам [85, т. 3., с. 143]. Зацікавлення Ярослава Осмомисла розвитком торговельних стосунків цілком зрозуміле, оскільки податок від торгівлі становив значну частину прибутків князя. На думку М. Дашкевича, мешканці пониззя сплачували великі податки галицькому правителю [21, с. 22–35]. М. Пріселков відзначав той факт, що активні торговельні стосунки з іноземними країнами через пониззя Дністра і Дунаю сприяли появі в оточенні Ярослава Осмомисла досвідчених у міжнародній політиці людей, які знали іноземні мови [71, с. 10–11].

Про міцне положення бояр на територіях пониззя писав і В. Пашуто [63, с. 169]. Проте бояри, які управляли регіоном пониззя від імені галицького князя, дозволяли собі прояви свавілля, що викликало незадоволення серед населення. Як наслідок, наприкінці 1157 року Іван Берладник зумів знову зайняти територію пониззя з допомогою князя Ізяслава Давидовича і половців. Прибутки від торгівлі спонукали виникненню в удільного князя прагнення позмагатися за галицький стіл із Ярославом Осмомислом. У 1159 році він здійснив ще одну спробу захопити владу в Галичі. Івана Берладника, який рухався з шеститисячним військом та половцями, підтримали мешканці Кучелмина. Далі князь пішов на Ушицю, де знаходилася залога Ярослава Володимировича. Там близько трьохсот смердів перебігло до Івана Ростиславовича [49, с. 273]. Половці хотіли спустошити місто, але князь не дозволив їм це зробити, через що вони вирішили залишити союзника, який на заклик великого князя Ізяслава III прибув до Києва.

Ізяслав III вирішив скористатися прагненням Івана Берладника зайняти галицький стіл і втрутився у війну проти Ярослава Осмомисла. Останній у союзі з волинськими князями також виступив із військами проти Ізяслава III. Це протистояння завершилося перемогою князя Ярослава Осмомисла та його головного союзника – Мстислава Ізяславовича, а Ізяслав III навіть утратив свій великокнязівський стіл.

Після поразки свого союзника Іван Берладник вже не зміг організувати жодного військового походу на Галич. Ярослав Осмомисл згодом витіснив свого супротивника з території пониззя Дністра та Дунаю, де той намагався підняти з допомогою половців повстання проти галицького правителя. Ярослав Осмомисл усе ж переміг бунтівника [22, с. 367–369]. Після цього Іван Берладник вирішив захопити порт Олешшя, який контролювали київські князі. Проте воєводи нового великого князя – Ростислава Мстиславовича (Георгій Нестерович і Якун) відбили напад князя-ізгоя та переслідували його аж до Дичина на Дунаї. Завершив свій життєвий шлях Іван Берладник у Салоніках на території Візантійської імперії, будучи отруєним у 1161 році.

Боротьба між Ярославом Осмомислом та Іваном Берладником призвела до погіршення стосунків Галицького князівства та Візантії. Як наслідок, галицький правитель підтримав суперника імператора Мануїла – його брата Андроніка, який утік із в'язниці у Візантійській імперії до Галичини в 1164 році. Крім того, Ярослав Осмомисл налагодив союзні стосунки з Угорщиною, яка вела боротьбу з Візантією.

В 1165 році галицький князь і візантійський імператор порозумілися. Мануїл звернувся до Ярослава Осмомисла з проханням підтримати його у війні проти Угорщини [41, с. 22]. Князь погодився розірвати союз із угорським королем Стефаном III та виступив на боці Візантії у війні з Угорщиною.

Налагодження політичних стосунків Галицького князівства і Візантійської імперії позитивно вплинуло на економічний розвиток регіону пониззя Дністра і Дунаю завдяки активній торгівлі

з греками. На думку Г. Лігавріна, Візантія сама не мала достатніх військових сил для встановлення влади у пониззі, тому підтримувала управління цими територіями союзним Галицьким князівством [48, с. 505–506].

На противагу вищезазначеним поглядам окремі дослідники ставлять під сумнів висновки багатьох своїх попередників. Так, М. Котляр вважає, що південний кордон Галицького князівства проходив у районі Василіва, Бакоти, Ушиці та Каліюса. Далі на південь розташовувалась т. зв. «круська вольниця» або бродники. М. Котляр переконаний, що слова літопису про міцну владу князя Ярослава Осмомисла на території пониззя є перебільшенням [40, с. 20–31, 98–117].

Радянські дослідники Д. Расовський, К. Кудряшов і М. Бібіков узагалі вважали, що в середині XII століття пониззя знаходилося під владою половців [73, с. 158; 45, с. 125; 4, с. 119]. Натомість Л. Войтович стверджує, що у зазначений час територія пониззя Дністра і Дунаю належала до Галицького князівства. На думку вченого, території межиріччя Дністра і Пруту спочатку управлялися зі Звенигорода на Дністрі – удільного центру князя Івана Берладника, згодом із адміністративного центру в Берладі [15, с. 409].

Аналізуючи економічний розвиток регіону пониззя Дністра і Дунаю, П. Мельгунов писав про наявність великих торговельних факторій, кораблів, які плавали від моря угору по Дністру до Галича [54, с. 38]. З Візантії до Галичини купці везли: шовк, прянощі, вина, тканини, ювелірні вироби, господарський реманент. На експорт Галицьке князівство пропонувало: зерно, мед, віск, хутра, шкури. Б. Рибаків зазначав, що пониззя Дністра і Дунаю зв'язувало князівство з Європою завдяки торгово-економічним стосункам [77, с. 508]. Ця думка цілком узгоджується з висновками В. Пашуто, який писав, що пониззя аж до монголо-татарської навали виконувало роль транзитного регіону, через який ішли товари з Візантії до Чехії, Угорщини та Німеччини [64, с. 170–172].

Цікавим є висвітлення питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю у джерелах. За твердженнями візантійських хроністів, регіон пониззя входив до складу Галицького князівства з волі візантійських імператорів, які надали право галицьким правителям управляти цими територіями за допомоги при захисті Візантії від зовнішніх ворогів [10, с. 46–53]. При цьому галицькі правителі іменувалися хроністами як піддані-союзники візантійського імператора [5, с. 115], а князівство – однією з топархій (областей) імперії. Проте такий опис подій, на нашу думку, є гіперболізованим, оскільки повністю заперечує вплив великих князів київських на землі Галичини та пониззя. Крім того, прагнення візантійських хроністів звеличити своїх правителів завдяки приписуванню ефемерних політичних впливів також відоме. Давньоруські джерела, зокрема «Список руських городів дальніх і ближніх», свідчать про підпорядкування міст: Берладь, Білгород, Малий Галич, Романів Торг, Яський Торг, Сочава, Серет, Текуч, Дичин, Нечун і Кілія галицьким князям [69, с. 239–240]. «Грамота Івана Берладника» від 20 травня 1134 року так само підтверджує наявність політичної влади галицьких правителів на території пониззя [60, с. 26].

Отже, здійснений аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що дослідники різних історичних епох звернули увагу на питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю до Галицького князівства. Переважна більшість науковців дійшла висновку про те, що територія пониззя входила до сфери політичних впливів галицьких князів. Найсуперечливішим є питання часу встановлення влади галицьких правителів у нижній течії Дністра і Дунаю. Спираючись на дані джерел, можна зробити висновок, що цей процес відбувся за правління перших Ростиславовичів. Основною метою приєднання території пониззя був вихід до Понту Евксинського або Руського моря. Регіон відіграв значну роль в економічному розвитку Галицького князівства завдяки активним торговельним стосункам Галича із Візантією та європейськими країнами.

Література

1. Багалій Д. І. Нарис історії України. Доба натурального господарства / Д. І. Багалій. – К., 1994. – 288 с.
2. Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии / Н. П. Барсов. – Варшава, 1885. – 374 с.
3. Беликова Т. В. Княжеская власть и боярство Юго-Западной Руси в XI – начале XIII вв. : Дис. ... канд. ист. наук / Т. В. Беликова. – Л., 1990. – 193 с.

4. Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) / М. В. Бибииков // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г. – М., 1980. – С. 5–151.
5. Бибииков М. В. Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы: Тексты, перевод, комментарий / М. В. Бибииков. – М., 1998. – 189 с.
6. Богдан И. И. Грамота князя Ивана Ростиславича «Берладника» 1134 года. Сообщение / И. И. Богдан // Труды VIII Археологического съезда в Москве в 1890 г. – М., 1897. – Т. 4. – С. 163–167.
7. Браичевський М. Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до «Слова о полку Ігоревім») / М. Ю. Браичевський // Галич і Галицька земля: Зб. наук. праць. – К.; Галич, 1998. – С. 24–28.
8. Бутенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.) / О. Б. Бутенок. – К., 1997. – 187 с.
9. Бырня П. П. Процесс градообразования в Поднестровье в период раннего средневековья / П. П. Бырня // Status plus. – № 5. – СПб.; Кишинев; Одеса, 1999. – С. 328–337.
10. Василевский В. Г. Византия и печенеги. Труды: В 2 кн. / В. Г. Василевский. – М., 1908. – Кн. 1. – 401 с.
11. Велика історія України: У 2 т. / [авт. тексту М. Голубець]. – К., 1993. – Т. 1. – 352 с.
12. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / [под ред. чл.-кор. АН СССР В. Янина]. – М., 1987. – 264 с.
13. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, політична і суспільна роль / Л. В. Войтович. – Л., 2000. – 649 с.
14. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
15. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква, 2011. – 480 с.
16. Головкин А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А. Б. Головкин. – К., 1988. – 136 с.
17. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XI вв. / П. В. Голубовский. – К., 1884. – 262 с.
18. Грушевський М. С. Велика, Мала і Біла Русь / М. С. Грушевський // Україна. – 1917. – Кн. 1–2. – С. 7–19.
19. Грушевський М. С. Галицьке боярство XII–XIII в. / М. С. Грушевський // 3 політичного життя Старої України: Розвідки, статті, промови. – К., 1918. – С. 31–49.
20. Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1992. – Т. 2: XI–XIII вік. – 640 с.
21. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям / Н. П. Дашкевич. – К., 1873. – 163 с.
22. Дашкевич Н. П. Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. / Н. П. Дашкевич // Сб. ст. по истории права посвященных М. Ф. Владимирскому-Буданову. – К., 1904. – С. 367–369.
23. Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) / Я. Дашкевич // Король Данило Романович і його місце в українській історії: матеріали міжнародної наук. конф. 29–30 листопада 2001 р. – Л., 2003. – С. 8–23.
24. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. / Д. Дорошенко. – К., 1992. – Т. 1. – 598 с.
25. Єфименко О. Я. Історія України та її народу / О. Я. Єфименко. – К., 1992. – 254 с.
26. Зимин А. А. Историко-правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславича Берладника / А. А. Зимин // Памятники русского права. – М., 1953. – Вып. 2. – С. 26–31.
27. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: В 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов, 1852–1855. – Ч. 2. – 368 с.
28. Ідзьо В. С. Українська держава в IX–XIII століттях / В. С. Ідзьо. – Л., 2004. – 416 с.
29. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава / Я. Д. Ісаєвич. – Л., 1999. – 39 с.
30. История Никиты Хониата // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – СПб., 1860. – Т. 1. – 446 с.
31. Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. / Н. М. Карамзин. – СПб., 1852. – Т. 1. – 234 с.
32. Каштанов С. М. Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI вв. / С. М. Каштанов. – М., 1996. – 265 с.
33. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала половины XIV века / А. Клеванов. – М., 1849. – 232 с.
34. Ключевский В. О. Боярская Дума Древней Руси / В. О. Ключевский. – М., 1902. – 555 с.
35. Кордуба М. Суспільні верстви і політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII ст. / М. Кордуба // Записки НТШ. – Л., 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–42.

36. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначних її діячів [пер. з рос. О. Барвінського] / М. Костомаров. – К., 1991. – 493 с.
37. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К., 1989. – 734 с.
38. Котляр М. Ф. Русь на Дунаї / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 1966. – № 9. – С. 18–22.
39. Котляр М. Ф. Хто такі бродники? (До проблеми виникнення українського козацтва) / М. Ф. Котляр // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5. – С. 95–101.
40. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К., 1985. – 184 с.
41. Котляр Н. Ф. Южная Русь и Византия / Н. Ф. Котляр. – К., 1991. – 185 с.
42. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки [заг. ред. В. А. Смоля]: У 15 т. – К., 1999. – Т. 5. – 336 с.
43. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К., 2002. – 247 с.
44. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К., 1984. – 176 с.
45. Кудряшов К. В. Половецкая степь / К. В. Кудряшов. – М., 1948. – 170 с.
46. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко. – М., 1956. – 556 с.
47. Летопись по Лаврентьевскому списку / [Археограф. комиссия]. – СПб., 1872. – 592 с.
48. Литаврин Г. Г. Византия и славяне / Г. Г. Литаврин. – СПб., 1999. – 608 с.
49. Літопис руський: За Іпатським списком / [пер. з давньоруської Л. Махновець]. – К., 1989. – 347 с.
50. Мавродин В. В. О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве XII–XIII вв. / В. В. Мавродин // Ученые записки ЛГУ. – Л., 1939. – Ч. 48. – С. 3–15.
51. Мавродин В. В. Народные восстания в Древней Руси XI–XIII вв. / В. В. Мавродин. – М., 1961. – 118 с.
52. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб., 2001. – 640 с.
53. Масенко Л. Т. До питання про опозицію «Верх–Гора, Низ–Діл» у давньоруській топоніміці / Л. Т. Масенко // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К., 1986. – С. 81–85.
54. Мельгунов П. П. Очерки по истории русской торговли XI–XV вв. / П. П. Мельгунов. – М., 1905. – 285 с.
55. Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма / Н. А. Мохов. – Кишинев, 1964. – 440 с.
56. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование древнерусского государства: историко-географическое исследование / А. Н. Насонов. – М., 1951. – 262 с.
57. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. акад. А. Н. Насонова]. – М.; Л., 1950. – 641 с.
58. Оболенский Д. Связи между Византией и Русью в XI–XV вв. / Д. Оболенский. – М., 1970. – 15 с.
59. Павлов П. За руского присъствие на Долни Дунав и българо-русские връзки през XI–XII / П. Павлов // Добруджа, 1986. – Зб. 3. – С. 10–15.
60. Памятники русского права. – М., 1953. – Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. / Сост. А. А. Зимин. – 442 с.
61. Пауткин А. А. Галицкая летопись как памятник Древней Руси: учебно-методическое пособие / А. А. Пауткин. – М., 1990. – 75 с.
62. Пашин С. С. Галицкое боярство XII–XIII вв. / С. С. Пашин // ВЛГУ. – Сер. 2. – 1985. – Вып. 4. – С. 35–47.
63. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1950. – 331 с.
64. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1968. – 472 с.
65. Перхавко Б. В. Князь Иван Берладник на Нижнем Дунае / Б. В. Перхавко // Восточная Европа в древности и средневековье. Политическая структура Древнерусского государства. VIII чтения памяти члена-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. – М., 1996. – С. 63–68.
66. Петегрич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X–XIII вв.: по археологическим данным / В. М. Петегрич // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С. 151–163.
67. Петрушевич А. Было ли два Галичи, княжеские города, один в Угорско-Словацкой области, а другой по сю сторону Карпат над Днестром, или нет / А. Петрушевич // Научный сборник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы. – Л., 1865. – Вып. 1. – С. 24–49.
68. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: У 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К., 1993. – Т. 1. – 672 с.
69. Полное собрание русских летописей / [Археограф. комиссия]. – СПб., 1859. – Т. 7: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – 301 с.
70. Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. / В. М. Потин. – Л., 1968. – 239 с.
71. Приселков М. Д. Летописание Западной Украины / М. Д. Приселков // Ученые записки Ленинградского госуниверситета. – 1941. – Вып. 7. – № 67. – С. 5–34.

72. Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации / Р. А. Рабинович // *Stratum plus*. – СПб.; Кишинев; Одеса, 1999. – № 5. – С. 357–407.
73. Расовский Д. А. Пределы «поля половецкого» / Д. А. Расовский // *Анналы Ин-та им. Н. П. Кондакова*. – М., 1937. – Т. 9. – С. 134–178.
74. Ратич О. О. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та періоду феодальної роздробленості / О. О. Ратич, Г. Л. Нудьга // *Торжество історичної справедливості*. – Львів, 1968. – С. 44–64.
75. Русанівський В. М. Походження і розвиток східнослов'янських мов / В. М. Русанівський. – К., 1980. – 62 с.
76. Рыбаков Б. А. Спорные вопросы образования Киевской Руси / Б. А. Рыбаков // *Вопросы истории*. – 1960. – № 9. – С. 23–26.
77. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – К., 1982. – 590 с.
78. Седов В. В. Восточные славяне в VI–VIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982. – 326 с.
79. Сергійчук В. Етнічні межі і кордони України: Південний захід / В. Сергійчук // *Наука і суспільство*. – 1993. – № 5–6.
80. Смирнов М. П. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею 1387 г. / М. П. Смирнов. – М., 1860. – 154 с.
81. Соболевский А. И. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. / А. И. Соболевский // *Труды VIII Археологического съезда*. – М., 1895. – Т. 2. – С. 173–176.
82. Соловьев С. М. История России с древнейших времен : В 15 кн. / С. М. Соловьев. – М., 1959. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 811 с.
83. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М., 1955. – 140 с.
84. Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии / П. Ф. Сум // *ЧОИДР*. – СПб., 1846. – Кн. 5. – С. 57–98.
85. Татищев В. Н. История Российская: В 7 т. / В. Н. Татищев. – М.; Л., 1963–1964. – Т. 2. – 352 с.; Т. 3. – 338 с.
86. Тельнов Н. П. Восточнославянские древности VIII–IX вв. Днестровско-Прутского междуречья / Н. П. Тельнов // *Status plus*. – № 5. – СПб.; Кишинев; Одеса, 1999. – С. 313–327.
87. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії. Від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К., 1996. – 456 с.
88. Тихомиров М. Н. Древняя Русь / М. Н. Тихомиров. – М., 1975. – 429 с.
89. Толочко П. П. Древняя Русь / П. П. Толочко. – К., 1987. – 246 с.
90. Толочко П. Историчні портрети: Із історії давньоруської і європейської політики X–XII ст. / П. Толочко. – К., 1990. – 270 с.
91. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки: Нарис / С. Томашівський. – Львів, 1919. – 154 с.
92. Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) / С. Д. Федака. – Ужгород, 2000. – 339 с.
93. Фроловский А. В. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. / А. В. Фроловский // *Международные связи России до XVII в.* – М., 1961. – С. 64–82.
94. Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Л., 1980. – 256 с.
95. Фроянов И. Я. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Ленинград, 1988. – 269 с.
96. Шараневич И. И. История Галицко-Володимерской Руси. От найдавніших времен до року 1453 / И. И. Шараневич. – Львов, 1863. – 462 с.
97. Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русской истории / А. А. Шахматов. – Петроград, 1919. – 64 с.
98. Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und Vladimir: 2 T. / J. Ch. Engel. – Wien, 1792. – 562 P.
99. Gebhard L. A. Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen / L. A. Gebhard. – Pest, 1778. – 174 P.
100. Hoppe J. A. Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien / J. A. Hoppe. – Wien, 1792. – 196 P.
101. Panaitescu P. P. Diploma barladeana din 1134 si hrisovul lui lung Koriatovici din 1347 / P. P. Panaitescu // *Revista istorica Romana*. – 1932. – Т. 2. – V. 1. – P. 37–46.
102. Spinei V. Moldova in secolele XI–XIV / V. Spinei. – Chisinau, 1994. – 248 P.